

معرفی کتاب

دو سفرنامه از

جنوب ایران

در سال‌های ۱۲۵۶ ه. ق و

۱۳۰۷ ه. ق

○ فرشید احمدی فر

سنت سفرنامه‌نویسی از اوائل دوره قاجار به دلیل آشنایی ایرانیان با آثار جهانگردان اروپایی - بخصوص آنها که شرق را دیده و آنرا توصیف کرده بودند - در راه تازه‌ای افتاد و از جمله سفرنامه‌هایی که در این دوره (عصر قاجاریه) شکل گرفت دو سفرنامه‌ای می‌باشد که در سالهای (۱۲۵۶ ه. ق و ۱۳۰۷ ه. ق.) تألیف شد و حاصل سفر به صفحات جنوبی کشور بود.

کتاب دو سفرنامه از جنوب ایران مشتمل بر دو سفرنامه می‌باشد: یکی با عنوان سفرنامه جنوب ایران نوشته یکی از ماموران رسمی زمان محمدشاه به سال ۱۲۵۶ ه. ق. می‌باشد و دیگری با عنوان سفرنامه تهران - شیراز و شرح منازل بین راه نوشته محمدحسن میرزا مهندس قاجار و علی‌خان مهندس می‌باشد که در سال ۱۳۰۷ ه. ق. تألیف گردیده است.

۱- نخستین سفرنامه با حرکت از اصفهان آغاز می‌گردد و در حین عبور از قرا و آبادی‌های مختلف به ارائه گزارشی از اوضاع جغرافیایی و منطقه‌ای آنها می‌پردازد با توصیف بندر شیوه^۱ به پایان می‌رسد.

نویسنده سفرنامه یکی از دیوانیان عصر محمدشاه قاجار می‌باشد که به دستور وی روز ۲۷ جمادی‌الاول سنه ۱۲۵۶ هجری قمری از اصفهان به سمت شیراز حرکت کرده و از آنجا راه بوشهر را در پیش گرفته، و از بوشهر به گناوه و عسلویه و بندر دیلم و نواحی دشتی و دشتستان رفته سفر خود را در بندر شیوه به پایان می‌برد. مسافت وی حدود یک سال طول کشیده است. او در این سفر وقایع روزانه مسافرت خود را ثبت کرده و به هر جا که رسیده وضع جغرافیایی و وضعیت راه‌های آن جا را دقیقاً مورد بررسی قرار داده و چون از فن نقشه‌برداری مطلع بوده از شهرهای بزرگ نیز نقشه‌هایی تهیه کرده است.^۲ از جمله ویژگی‌هایی که آقای سیدعلی آل داود، مصحح کتاب، برای سفرنامه نخست یعنی سفرنامه جنوب ایران قائل است عبارتند از اینکه توصیفات جغرافیایی نویسنده دقیق و حتی امروزه نیز قابل استناد می‌باشد و اینکه نویسنده علاوه بر وضعیت شهرها و راهها، به شرح کوههای مهم، رودها و منازل بین راه و کاروانسراها نیز پرداخته است و در اغلب شهرها تعداد سکنه و محلات و تعداد خانوار مسکون در هر محله را با وسایل و مدارکی که در اختیار داشته احتساب کرده و با آمار و ارقام نشان داده است، به گونه‌ای که می‌توان

○ دو سفرنامه از جنوب ایران در سال‌های ۱۲۵۶ ه. ق و ۱۳۰۷ ه. ق.

○ به تصحیح و اهتمام: سیدعلی آل داوود

○ ناشر: تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۸.

سفرنامه جنوب ایران

نوشته

یکی از مامورین رسمی زمان محمد شاه

[بسال ۱۲۵۶ هـ. ق.]

نویسنده نخستین سفرنامه که
از دیوانیان عصر محمدشاه قاجار می باشد،
از اصفهان به سمت شیراز حرکت کرده و
از آنجا راه بوشهر را در پیش گرفته، و
از بوشهر به گناوه و عسلویه و بندر دیلم و
نواحی دشتی و دشتستان رفته و سفر خود را
در بندر شیوه به پایان می برد

سفرنامه دوم با عنوان «سفرنامه تهران -
شیراز و شرح منازل بین راه»
نوشته محمدحسن میرزا مهندس قاجار و
علی خان مهندس می باشد.
این دو تن از مهندسان عصر ناصری و
ظاهراً از فارغ التحصیلان دارالفنون بوده اند

سفرنامه
تهران - شیراز
و
شرح منازل بین راه

نوشته

محمد حسن میرزا مهندس قاجار و علی خان مهندس

نوشته های او را از مبالغه های معمول زمان به دور دانست؛
بخصوص تحقیقاتی که درباره شهر شیراز و ساکنین و
محلات آنجا انجام داده از هرجهت شایسته مطالعه و بذل
توجه دقیق است؛ ناگفته نماند که نویسنده از توصیف پاره ای
از اماکن باستانی و تاریخی نیز غفلت نورزیده است.^۲

نویسنده سفرنامه ظاهراً از صاحب منصبان نظامی، یا
یکی از مهندسان وابسته به قشون وقت بوده و یکی از
جنبه های مختلف ماموریت او شناسایی راه های داخلی و
امکان استفاده نظامی از آنها در مواقع لزوم بوده است. لیکن
نویسنده ضمن توصیف ارزش نظامی برخی راهها و شهرها
به پاره ای از حوادث تاریخی نیز اشاره می نماید؛ علت نقل
این شواهد ارزیابی سوق الجیشی طرقی است که سرطران و
فرمانروایان گذشته از آن عبور کرده یا محل تلاقی قوای
نظامی بوده اند. بررسی محتوای این سفرنامه، ما را با حقایق
تلخی از آن دوران انوهدار که - زمان آغاز تسلط دول خارجی
بر ایران است - آشنا می سازد از جمله این که نویسنده در
دوران اقامت خود در بوشهر درباره انگلیسی های مقیم آنجا
مطالبی نوشته، ضمن گوشزد کردن خطر آتی آنان، از چگونگی
مقاومت مردم و حکام محلی و بی خبری شاهان قاجار از
سیاست های دول استعمارگر، کم و بیش سخنانی به میان
آورده است چنانکه گوید: «... و حکایت توقف حضرات
[انگلیسی ها] در بوشهر بسیار خبط بود و عاقبت نداشت؛
چنانچه در حین حیات خاقان مغفور... چندین دفعه خیالات
عدیده کرده و بطور اشتباه فرمان قضا جریان صادر و شعر
بر اینکه معبر ایشان برأبجراً جنا باشد؛ مرحوم شیخ عبدالرسول
خان دریابگی مانع شد و نگذاشت و مراتب و معایب آن فقره
را به عرض اولیای دولت بهیه... رسانیده موقوف داشت.»^۳
آقای آل داود در این باره می نویسد: «خلاصه فواید
زیادی از مطالعه این سفرنامه در مقوله های جغرافیایی، تاریخی،
اجتماعی و اقتصادی و تشریح وضعیت دهات و قصبات و
راهها و اماکن مهم و منازل بین راهها و رودها و کوههای
منطقه بدست می آید و همچنین نویسنده اطلاعات خود را
برزایی ساده و خالی از تعقید نگاشته است و نویسنده با قرآن
کریم و احادیث نبوی نیز آشناست و جای جای شواهد مناسبی
از قرآن آورده که تسلط وی را در این مقولات می رساند.»^۴
نویسنده هنگام گذر از محال بنر دیلم، سبب ماموریت

خود را برای یکی از طاغیان وقت چنین شرح می دهد:
«... با خود خیال کرده بود که شاید این جان نثار آمده که به
ایشان جنال و نزاع نمایم؛ لیکن به او گفتم و خاطر نشان
نمودم که سرکار قیله عالم... البته صد هزار نوکر صاحب
منصب مانند من دارد، که هر کدام از آنها مامور خدمتی
هستند؛ یکی مامور است که شرارت پیشه گان و فتنه اندیشان
و فسادکنندگان را تیبیه و تأدیب نماید، و دیگری مامور است
که محافظت و محارست ولایتی را نماید. علی هذا القیاس
این غلام مامورم که سرحدات را میبزی کنم...»^۵

نویسنده همچنین به ترس مردم از حکومت و ماموران
دولتی اشاراتی نموده است از جمله در مورد ترسیدن مردم از
کلاه قاجاری - که همان حکایت ترس از عمال دولتی است -
در حین گذر از بردستان چنین می گوید: «... و از روزی که
این جان نثار داخل این بلوک شدم، نه خانه نشیمن داند و نه
بلد، و همه جا همان حکایت کلاه قاجاری و خوف از آن
بود...» در پاره ای از موارد، نویسنده سفرنامه از دولت متبوع
خود نیز انتقادات سختی کرده است، برای نمونه می توان به
واقعیه ای که در مهرآباد بین وی و حاکم آنجا در خصوص
دریافت وجه براتی روی داده اشاره کرد.^۶

آقای آل داود در تصحیح کتاب به این نکته اشاره می کند
که البته، نکته ای که نباید از آن غفلت نمود این است که به
علت افواهی بودن اطلاعات نویسنده، در پاره ای مواضع در
ضبط اسامی دچار لغزش شده و همان تلفظ عامیانه را ضبط
کرده است.^۷ هرچند برخی از این لغزش ها به کمک کتب
جغرافیایی موجود تصحیح گردیده است.

متن سفرنامه اول بر اساس دو نسخه خطی تصحیح شده
است؛ یکی نسخه کتابخانه ملی که به خط شکسته نستعلیق
زیبایی تحریر شده نام نویسنده و تاریخ تحریر ندارد و صفحه
نخستین آن مهر ناصرالدین شاه را دارد. دوم نسخه کتابخانه
مجلس که به خط نسخ و فاقد تاریخ تحریر می باشد و احتمال
می رود که از روی نسخه کتابخانه ملی آنرا نوشته باشند متن
کتاب حاضر از مقایسه این دو نسخه تهیه شده و به برخی از
اختلافات آنها نیز در حواشی کتاب اشاره شده است.^۸

آقای سیدعلی آل داود همچنین از کتابهای زیر به عنوان
منابعی که به سفرنامه های مورد نظر اشاره کرده اند نام می برد:
۱. فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی، نوشته سیدعبالله انوار،

جلد اول، صفحه ۴۲۵، از انتشارات کتابخانه ملی ایران.
۲. فهرست کتابخانه مجلس، جلد دوم نوشته ابویوسف
شیرازی، صفحه ۴۴۵.

۳. فهرست میکروفیلم های کتابخانه مرکزی دانشگاه
تهران، نوشته محمدتقی دانش پژوه، جلد اول، صفحه ۱۱۸، از
انتشارات دانشگاه تهران.

۴. الذریعه الی تصانیف الشیعه، نوشته علامه شیخ آقا
بزرگ طهرانی، جلد ۱۲، در آنجا ذیل عنوان «سیاحتنامه
جنوب ایران» گوید: «رحله من اصفهان الی بنادر فارس امر به
محمدشاه فی ۲۷ جمادی الاول ۱۲۵۶، توجد نسخه فی
مکتبه المجلس.»

۵. فهرست نسخه های خطی فارسی، تألیف احمد منزوی،
در این کتاب در دو جای مختلف این سفرنامه معرفی شده:
الف) جلد ششم، صفحه ۴۰۱۸؛ تحت عنوان سفرنامه جنوب
ایران نسخه کتابخانه ملی معرفی شده است. ب) جلد ششم
صفحه ۴۰۴۰، تحت عنوان سیاحتنامه جنوب ایران نسخه
کتابخانه مجلس معرفی شده است.^۹

یکی از امتیازات کار آقای آل داود در تصحیح سفرنامه،
تطبیق نسخه های مختلف سفرنامه می باشد. برای فهم
بیشتر نمونه ای از آن ذکر می شود: «از اقبال بی زوال خدیو
بی همال و شاهنشاه ظفرمند بلند اقبال روحنا فزاده از بلده
شیراز حرکت و روانه محال «خان زینان» و مسافت این راه
هشت فرسنگ تمام است...» که آقای آل داود در زیرنویس
اشاره دارد که «واژه خانه زینان که در متن سفرنامه آمده در
متن نسخه های خطی «خان زینان» آمده است.»^{۱۰}

یا در جای دیگر آمده است: «واصل بنر ریگ جزو بلوک
حیات داود وزیر حکم شیخ احمدخان برادرزاده مرحوم شیخ
عبدالرسول خان است...»

که آقای آل داود پس از تصحیح اشاره دارد که «در اصل
همان تلفظ عامیانه «حیادود» همجا ذکر شده است.»^{۱۱}

یکی دیگر از محاسن کار آقای سیدعلی آل داود در
تصحیح متن سفرنامه، توضیحاتی است که در مورد برخی از
قراء و شهرها ارائه می دهد و نویسنده سفرنامه به آنها نپرداخته
است؛ مثلاً در متن سفرنامه آمده است: «از شوکت دولت
خداداد قوی بنیاد از دالکی حرکت و روانه محال برازجان و
مسافت این راه چهار فرسنگ و اندکی سنگلاخ است...»^{۱۲}

